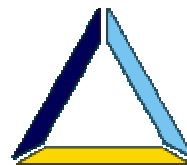

**ІНСТИТУТ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПОЛІТИЧНИХ
КОНСУЛЬТАЦІЙ В УКРАЇНІ**

Наукові матеріали № 15

Андерс Ослунд

Чому в Україні відновилося економічне зростання?

Липень 2002

**Рейтарська 8/5-А, 01034 Київ,
Тел.: + 38 044 228-63-42,
+ 38 044 228-63-60,
Факс: + 38 044 228-63-30
E-mail: institute@ier.kiev.ua
<http://www.ier.kiev.ua>**

Наукові матеріали № 15

Андерс Ослунд

Чому в Україні відновилось економічне зростання?

липень 2002

Андерс Ослунд: Старший науковий співробітник Фонду Карнегі за міжнародний мир. Досліджує перехід колишніх соціалістичних господарств до ринково-орієнтованої економіки. Співдиректор проекту Московського Центру Карнегі по економіці пострадянських держав.

Др. Ослунд працював економічним радником з питань економічних реформ при уряді Росії та уряді України. Професор Стокгольмської школи економіки та директор Стокгольмського інституту економіки країн Східної Європи.

Чому в Україні відновилось економічне зростання?

Андерс Ослунд

1 Вступ

До 1999 року Україна залишалась єдиною посткомуністичною країною, в якій за ціле десятиліття протягом жодного року не спостерігалось економічного зростання, і яка зазнала найбільшого загального спаду, зареєстрованого серед всіх посткомуністичних країн, що не мали збройних конфліктів. Можливо, при визначенні масштабів кризи були допущені статистичні помилки, але відсутність економічного зростання не підлягає сумніву (Ослунд, 2001а). В Україні надто великою була частка тіньової економіки (Джонсон та ін., 1997).

Більшість симптомів "хворобливого" стану економіки були очевидними. Ринкові реформи проводились із запізненням та мали половинчастий характер. Бюджетний дефіцит значно перевищував наявні можливості фінансування й при цьому також постійно дещо перевищував заплановану межу. Неплатежі та заборгованість стали сумною характеристикою країни, тоді як обсяги бартерних операцій зростали до 1998 року. Хоча зовнішній борг був не дуже великим, його значна частина була зумовлена неплатежами, головним чином, за газ, імпортований з Росії, а, починаючи з 1998 року, Україна стояла на межі дефолту, маючи валютні резерви, обсяг яких, за звичай, був меншим, ніж місячний обсяг імпорту. Ефективність експорту залишалась низькою. МВФ неодноразово домовлявся з Україною щодо реалізації стабілізаційних програм, але уряд постійно порушував їх умови, змушуючи МВФ припиняти фінансування. Ситуація в соціальній сфері була напруженою, диференціація доходів наближалась до показників Латинської Америки (Ослунд, 2000; Мілановіч, 1998).

Україна перетворилась на країну з олігархічною економікою, в якій кілька магнатів чи олігархів мають домінуючий вплив як на економіку, так і на політику, особливо на парламент та президентську адміністрацію, які надавали олігархам численні податкові пільги, субсидії та регуляторні привілеї. Це нагадує традиційне суспільство, що зорієнтоване на пошук ренти (Хеллман, 1998). Україна, здається, серйозно застрягла в пастці, створену незавершеністю реформ (Ослунд, Бун та Джонсон – буде опубліковано).

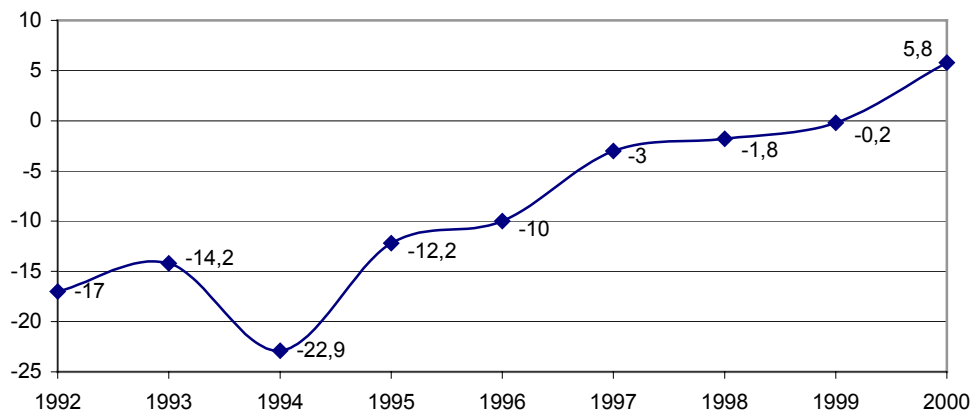
Але досить несподівано в Україні у 2000 році було зареєстровано суттєве зростання у розмірі 6 відсотків, зумовлене переважно зростанням в промисловості – 13 відсотків, сільському господарстві – 9 відсотків та різким підвищенням обсягів експорту – 26 відсотків (див. Рисунок 1, 2 та Таблицю 1). Протягом перших семи місяців 2001 року зменшення темпів зростання не спостерігалось, навпаки, зростання прискорилося до 10,5 відсотків і ймовірно, що воно буде перевищувати

10 відсотків за 2001 рік, оскільки його темпи в промисловості збільшились до 18 відсотків, в сільському господарстві – злетіли вгору на 27 відсотків, а саме зростання охопило також сферу особистого споживання та послуг (ICPS, 2001). Зрозуміло, що настав час підйому економічної активності, який спирається на широку економічну базу. Навіть якщо цей підйом зійде нанівець, такий економічний стрибок є сам по собі достатньо вражаючим і вимагає серйозного аналізу. Якщо раніше Україна була прикладом надзвичайної невдачі, то зараз стала чудовим випробувальним майданчиком для альтернативних теорій переходу до ринку.

Рисунок 1

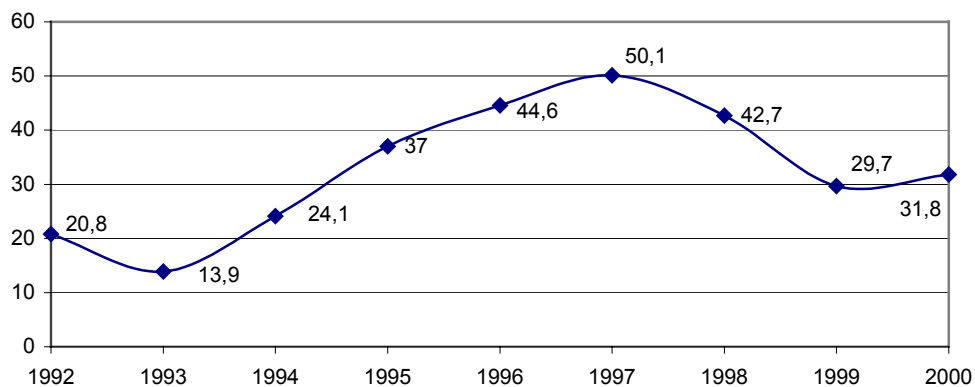
Щорічні зміни ВВП України у відсотках за 1992-2000 рр.

Джерело: веб-сторінка МВФ; ЄБРР (2000); МЦПД (2001)

Рисунок 2

Динаміка ВВП України (млрд. дол. США) за 1992-2000 рр.

Джерело: веб-сторінка МВФ; ЄБРР (2000); МЦПД (2001)

Таблиця 1

Інфляція в Україні та бюджетні показники за 1992-2000 рр.

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Інфляція (% на кінець року)	2,730	10,155	401	182	40	10	20	19	26
Дефіцит бюджету (% від ВВП)	-25,4	-16,2	-9,1	-7,1	-4,9	-6,8	-2,1	-1,5	0,5
Сукупні доходи держбюджету (% від ВВП)	44	43,7	41,9	37,8	36,7	38	35,2	32,8	...
Сукупні видатки держбюджету (% від ВВП)	73,3	55,5	50,6	43,9	42,8	43,6	37,9	34	...

Джерело: веб-сторінка МВФ; ЄБРР (2000); МЦПД (2001)

Ніхто не передбачував цього раптового буму, який змушує нас переглянути причини економічного зростання в посткомуністичних країнах. Зараз ще зарано робити глибокий кількісний аналіз цього явища, але завдання цієї роботи полягає в тому, щоб якісно проаналізувати несподіване та потужне економічне пожвавлення в Україні. Для початку ми наведемо огляд традиційних пояснень економічного зростання, які виявилися такими, що не відповідають дійсності. Після цього ми розглянемо конкретні заходи економічної політики, які, очевидно, сприяли загальному економічному зростанню. Наприкінці ми детально проаналізуємо, як це стало можливим з політичної точки зору. Належне розуміння української дилеми має допомогти більш широко зрозуміти трансформаційні процеси в пострадянських державах та запропонувати рішення, як здійснювати реформи в інших країнах.¹

2 Поверхневі пояснення

Погляди на причини посткомуністичного зростання дуже відрізняються, оскільки звичайна теорія зростання накладається на особливості перехідних процесів. Одна економічна школа обстоює необхідність поступових реформ, коли мова йде про перехід до ринкової економіки та приватизації. Значна частина "градуалістів" та кейнсіанців наполягають на тому, що стимулювання попиту є життєво необхідним кроком. В якості третього аргументу "градуалісти" називають дезорганізацію як важливу проблему (Ослунд, 2001б).

Популярною ідеєю ревізіоністів, поширеною Йозефом Стігліцом (1999), є те, що пострадянські країни потерпали від надто радикальних реформ, і що їм варто було рухатись курсом більш поступових змін. Проте до кінця 1999 року Україна здійснювала дуже поступові реформи,

¹ Аналіз економічної політики в цій роботі базується на численних бесідах з представниками команди Ющенка.

що привело до низького економічного ефекту. Важко виявити хоча б якийсь позитивний результат цих повільних перетворень, оскільки вони привели до появи ренто-орієнтованого суспільства (ЄБРР, 1999).

Дерегуляція була не дуже успішною. Україна має низький рейтинг по всіх показниках лібералізації. Згідно з індексом структурних реформ ЄБРР Україна ледве досягла середнього рівня по СНД. За індексом економічної свободи Херітидж Фаундейшн Україна посіла 133 місце серед 161 країни у 2001 році (О'Дрісколл, Холмс та Кіркпатрік, 2001). Україна лідирує за таким показником, як кількість часу, який керівництво вищої ланки витрачає на контакти з чиновниками (Кауфманн, 1997). Тому не дивно, що за індексом сприйняття корупції організації Тренсперенсі Інтернешнл за 2000 рік, Україна займає 87-ме місце серед 90 країн світу.

Також слід відзначити, що й приватизація проходила повільно та мала на меті передачу власності зайнятим на конкретних підприємствах, про що писав Стігліц (1999). У 1998 році керівникам належало 17,5 відсотків акцій приватизованих промислових підприємств, а працівникам – 47 відсотків, тобто частка власності працюючих на підприємстві була більшою, ніж в Росії. Українська приватизація не сприяла появі нових сильних власників, які б зважились на серйозну реструктуризацію підприємств, а створила незрозумілу мішанину прав власності всередині підприємства. Навіть у 1999 році приватизовані та державні промислові підприємства суттєво не відрізнялись за показниками ефективності роботи (МЦПД, 1999), і для цих підприємств був і залишається характерним стан стагнації. У 1996 році середній термін перебування керівника підприємства на посаді становив десять років, причому усунути з посади пасивного, некомпетентного або злочинного директора було фактично неможливо. Багато керівників довели свої компанії до повної зупинки, але не здавались і не продавали активи. Український фондовий ринок так і не почав працювати, оскільки права акціонерів продовжують ігноруватись.

Найбільш популярна ідея проведення поступових реформ у посткомуністичних країнах, які зазнали "економічного спаду" (використовуючи термін, що вживається західними діловими колами), полягає в стимулюванні попиту за допомогою фіскальних та монетарних засобів, як це пропонують кейнсіанці. Дуже мало країн так сильно стимулювали попит, як це робила посткомуністична Україна, маючи величезний бюджетний дефіцит до 1998 року та надзвичайну за обсягами грошову емісію в 1992 та 1993 роках. Проте результатом такої політики була стала гіперінфляція, за якою прийшли роки спаду виробництва згідно офіційних статистичних даних. Очевидно, проблема полягала не в попиті, а в пропозиції. Старе комуністичне виробництво ставало просто неконкурентноспроможним по мірі відкриття ринків, а падіння обсягів випуску мало місце внаслідок переорієнтації попиту на інші – більш якісні – товари. Українським підприємствам було потрібне не фіскальне стимулювання, а встановлення жорстких бюджетних обмежень або обмеження попиту, щоб змусити ці підприємства пристосовуватись до нових умов на ринку. Починаючи з 1994 року, монетарна політика стала рестриктивною, але фіскальна політика продовжувала залишатись слабкою ще до 1998 року (див. Табл. 2). Зростання почалось лише тоді, коли бюджет було збалансовано, але в

цілому, дефіцит бюджету зберігався до того часу, поки Україні бракувало як внутрішнього, так і зовнішнього фінансування.

Таблиця 2

Зовнішньоекономічний сектор України (млрд. дол. США) за 1992-2000 рр.

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Сальдо поточних операцій	-0,6	-0,8	-1,2	-1,2	-1,1	-1,3	-1,3	0,8	1,5
Торгівельний баланс	-0,6	-2,5	-2,6	-2,7	-4,3	-4,2	-2,6	-0,4	-0,8
Експорт	11,3	12,8	13,9	14,2	15,5	15,4	13,7	12,5	15,7
Імпорт	11,9	15,3	16,5	16,9	19,8	19,6	16,3	12,9	14,9

Джерело: веб-сторінка МВФ; ЄБРР (2000); МЦПД (2001)

Дивлячись на минуле сьогодні, ті, хто на перше місце ставив попит, намагаються пояснити пошвавлення високими цінами на метал та суттєвою реальною девальвацією гривні в 1999 році після фінансової кризи в Росії, яка спричинила зниження об'ємів українського експорту. Проте як країна, що імпортує переважно енергоресурси, Україна потерпала внаслідок несприятливих умов торгівлі, хоча експорт металу, головним чином сталі, зріс майже наполовину. Девальвація, звичайно ж, сприяла підвищенню конкурентоспроможності харчової та легкої промисловості, яка почала ставати на ноги, але така девальвація була скоріше каталізатором, аніж основною причиною. Допомогло також швидке економічне пошвавлення в Росії, оскільки Росія залишається головним ринком для українського експорту.

Інший різновид аргументів ділових кіл зводиться до того, що українська економіка досягла найнижчого рівня перед фазою пошвавлення, і що такі високі темпи зростання можна пояснити наявністю великих незадіяних потужностей при низькому вихідному рівні. Однак така аргументація припускає існування найнижчого рівня ("дна"), чому суперечить суттєва різниця в показниках функціонування посткомуністичних економік. Цей аргумент не пояснює, чому підйом відбувся саме через десятиліття, а не через кілька років, як це було у Польщі, або через кілька десятиліть, як у деяких бідних африканських країнах (Коллієр та Ганнінг, 1999). Протягом всього часу існувало достатньо надмірних потужностей, але головне питання полягає в тому, чи були присутні всі фактори, які б дозволили використати ці потужності.

Ступінь дезорганізації в посткомуністичній Україні була вражаючою. Олів'є Бланшар та Майкл Кремер розробили модель дезорганізації (Бланшар та Кремер, 1997). За цією моделлю при централізованому плануванні багато фірм залежать від одного єдиного постачальника критично важливої сировини та матеріалів, але перехід від централізованої до ринкової економіки призвів до того, що договори між постачальниками та покупцями стали укладатись децентралізовано. За умов недосконалості контрактів або асиметричності інформації укладання угод може не спрацювати, що призведе до різкого зниження обсягів виробництва, якщо мова йде про складні виробничі ланцюги, які об'єднують різні ланки. Бланшар та Кремер (1997) вважають, що це

тимчасове явище, яке існуватиме доти, доки названі проблеми з контрактами та інформацією не будуть розв'язані. Їх висновок був наступним (ст. 1123): "Це піднімає питання, чи може необхідність збереження існуючої виробничих ланцюгів виправдати поступовість проведення реформ." Якби це було вірно в принципі та мало значний вплив, ми могли б очікувати, що в Україні, де реформи проводились дуже повільно, мав би місце менший економічний спад порівняно з тими країнами, які здійснювали реформи більш радикально. Але насправді наслідки були протилежні. Конігс та Волш (1999) і Марін та Шнітцер (1999) використали модель дезорганізації для того, щоб пояснити тривалий спад обсягів виробництва в Україні. Оскільки Україна пережила ціле десятиліття постійного спаду, тимчасова дезорганізація не може бути поясненням цього явища.

Бланшар та Кремер (1997), спираючись на емпіричні дослідження, висувають припущення, що у фірм з більш складними схемами постачання та виробництва, як правило, падіння випуску мало більшій масштаби в різних країнах. Проте радянські підприємства, які виробляли технологічно найскладніші товари, найбільшою мірою створювали негативну вартість, з найскладнішими схемами виробництва мали зазвичай найвищі ціни, тому їх виробництво як неконкурентноспроможне мало зменшуватись найбільше. Дослідження впливу дезорганізації на 300 українських фірм, яке здійснили Бланшар та Кремер (1997), а також Конігс та Волш (1999), мало на меті не оцінку рівня дезорганізації, а визначення впливу ринку на обсяг виробництва.

Таким чином, можна спростувати тезу Стігліца та інших дослідників про те, що радикальні реформи є причиною економічного спаду в Україні в пострадянський період. Навпаки, приклад цієї країни свідчить, наскільки небезпечне повільне та поступове реформування. Великою проблемою України є масштабне та свавільне державне втручання в економіку. Найважливіші підприємства в сфері торгівлі енергоресурсами, перш за все, були законодавчо зарезервовані за кількома олігархами. Значні бюджетні кошти було спрямовано на субсидування тих же підприємств, які також були звільнені від податків, що унеможливило конкуренцію з ними. Великомасштабне державне адміністрування завдавало збитків приватним підприємствам, які не мали пільг, що дуже часто приводило до їх закриття. Пільги олігархам потрібно було скорочувати, щоб інші учасники ринку могли з ними конкурувати, а державний апарат взяти під контроль, щоб дозволити нормально працювати незалежним підприємствам. Звідси випливає, що економічна проблема України полягала не в попиті чи дезорганізації, а в лібералізації постачання та вирівнюванні умов гри (Кауфманн, 1995 та 1997; Хеллман, 1998).

3 Реформування української економіки у 2000 році

Наприкінці 1999 року Україна зробила великий крок в напрямку реформ під керівництвом Прем'єр-міністра Віктора Ющенка.

Загально визнано, що багато реформ мали, так би мовити, коріння в минулому, і вже дали певні результати. В 1999 році було забезпечено макроекономічну стабілізацію, а інфляція не піднімалась вище 20 відсотків навіть під час фінансової кризи у 1998 та 1999 роках (Таблиця 2). Економіка була наполовину приватизована.

Разом з тим, саме 2000 рік відзначався досить високою концентрацією досить радикальних, всеохоплюючих та глибоких реформ. Метою нашої роботи є визначення того, що може вважатись найбільш важливим для пояснення економічного динамізму. На нашу думку, послаблення тенденцій до пошуку ренти, вирівнювання умов гри та лібералізація постачання створили основу для раптового економічного успіху.

Перші реформаторські кроки можуть здаватись дивними. Вони полягали в елементарному упорядкуванні процесу прийняття рішень на урядовому рівні. Україна була сумнозвісно відома відсутністю стандартизованих процедур прийняття рішень. Державне управління було надто централізованим та характеризувалось складною ієрархією, проте відповідальність була розмитою, оскільки одне рішення часто вимагало цілої низки підписів. Найвищі посадові особи могли підписувати сотні рішень за день. Не існувало чіткого розмежування відповідальності між Адміністрацією Президента, великим апаратом Кабінету Міністрів та міністерствами. Кожен міг перекладати вину на когось іншого. Такий надзвичайний колективізм означав, що не багато чиновників мали час, щоб ознайомитись з рішеннями, які вони підписували, і, здавалось, ніхто не ніс відповідальності за них. В той же час, не було так званого "сторожа", який би зупиняв сумнівні рішення. Олігархи, які всі були депутатами Парламенту, вільно гуляли коридорами Президентської Адміністрації та Парламенту, вибиваючи рішення щодо надання ним субсидій та різного роду привілеїв для бізнесу. За змістом реформа була надзвичайно простою. При Кабінеті Міністрів було створено чотири урядових комітети, кожен з яких очолював одним із чотирьох віце-прем'єр-міністрів. Тепер кожне урядове рішення готувалось одним з цих комітетів, а відповідний віце-прем'єр-міністр ніс за це особисту відповідальність. Тим часом в Україні було впроваджено регулярні щотижневі засідання кабінету, які раніше скликалися від випадку до випадку та організовувались в останній момент. Було зроблено також спробу зменшити кількість підписів, необхідну для прийняття кожного рішення та кількість документів, які потрібно підписувати вищим посадовцям. Кількість державних органів була також різко скорочена. Зрозуміло, що відповідальність зростає. В результаті цього Президент погодився з тим, що його Адміністрація втратила оперативні повноваження.²

Друге завдання полягало в наведенні порядку в урядових рішеннях. Велика кількість урядових декретів та президентських указів надавала певним підприємствам привілеї у сфері регулювання виробничо-комерційної діяльності та оподаткування, звільняла від сплати податків та надавала субсидії, а в деяких випадках і монополні права. Інша група декретів та законів містила соціальні пільги певним категоріям населення, які, в основному, були соціальними трансферами на користь

² Інтерв'ю з Першим Віце-прем'єр-міністром Юрієм Єхануровим та Урядовим секретарем Віктором Лисицьким.

номенклатури за кошти державного бюджету. Понад 250 декретів про надання невинуватених пільг для тих, хто мав добрі "зв'язки", були відразу ж скасовані урядом Ющенка. Така дія вимагала не стільки роздумів, скільки великої рішучості та певної енергії для того, щоб знайти ці декрети. Олігархи, які були головними звинувачуваними, були приголомшені не менше, ніж розлючені.³

Третім завданням та, можливо, другою по важливості реформою було впорядкування бюджету та платежів. Бюджет необхідно було збалансувати через відсутність фінансування, а країна мала бути в змозі обслуговувати всі свої міжнародні фінансові зобов'язання. Невинуватені субсидії було скасовано, в той час як у бюджеті було передбачено кошти для оплати всіх урядових зобов'язань і, в першу чергу, пенсій. Податки було дещо знижено у зв'язку з відміною внесків до Чорнобильського фонду у розмірі 12 відсотків від фонду оплати праці, а тому бюджетні видатки необхідно було збалансувати з більш низькими надходженнями.

Проте, найбільш важливим фіскальним заходом стало посилення казначейського контролю, а також вимога уряду розраховуватись "живими" грошима та не допускати взаємозаліків і оплати векселями. Оскільки такі інструменти зазвичай включали значні податкові пільги, ігрове поле було вирівняно, а основу отримання ренти ліквідовано. Ефект цих заходів значно перевищує номінальні показники бюджетної статистики, оскільки монетарні сурогати обраховуються по номінальній ціні, в той час як їх ринкова ціна, як правило, становить лише половину номінальної.⁴ В результаті, бартер, який постійно зростав до 1998 року, різко впав, в той час як процес монетизації продовжував розвиватись (МЦПД, 1999).

Хоча частка державного доходу у ВВП України згідно офіційних даних постійно була відносно високою, вона все ж зменшилась на 11 відсотків за період з 1992 по 1999 рік. Більше того, загальні державні видатки різко впали з 73 відсотків ВВП у 1992 році до 34 відсотків ВВП у 1999 році (див. Табл. 2). Маючи менше ресурсів, держава та її корумпованість не може більше утримувати такі ж домінуючі позиції, як і раніше, і, мабуть, все більше людей, підприємств та організацій будуть вириватись зі смертельних обіймів корумпованої держави.

Четвертим заходом, який здійснив уряд Ющенка, було реформування енергетики. Цей крок був важливим та несподіваним, тому що всі провідні українські бізнесмени займалися, в основному, торгівлею сировинними товарами, і тому вважалося, що їх було неможливо взяти під контроль. Щороку вузьке коло провідних енерготрейдерів ділили між собою кілька мільярдів доларів чистого прибутку завдяки своєму надзвичайно привілейованому становищу. Враховуючи те, що мало хто б зважився виступити проти цих безжалісних гігантів, а ще менше людей змогли б розібратись в заплутаних схемах субсидування, Прем'єр-міністр Віктор Ющенко запросив опозиційного олігарха, Юлію Тимошенко, поборотись на посаді Віце-прем'єр-міністра з питань

³ Інтерв'ю з Урядовим секретарем Віктором Лисицьким.

⁴ Стосовно відповідної ситуації в Росії, див Gaddy, Ickes (1998) та Pinto et al. (1999).

енергетики з її колишніми конкурентами. Вона взялась за це завдання з великим ентузіазмом.

Ключовим питанням був імпорт природного газу з Росії. Восени 1998 року основний імпортер газу Ігор Бакай заявив в газетному інтерв'ю, що "всі багаті люди в Україні заробили свої гроші на російському газі" (Тимошенко, 1998). Цей бізнес був непрозорим та монополізованим як ніщо інше. З російської сторони в якості виробника виступала напівдержавна монополія Газпром, але Газпром продавав газ по 4 дол. США за одну тисячу кубічних метрів приватному посереднику, Ітері, якою згідно широко поширених чуток володіють керівники Газпрому. Ітера, в свою чергу, продавала газ Україні за номінальною ціною 80 дол. США за одну тисячу кубічних метрів, хоча його реальна ціна становила 40-45 дол. США за одну тисячу кубічних метрів (фон Хіршхаузен та Вінценц, 2000). Якщо номінальна вартість імпортованого в Україну газу становила 5 млрд. дол. на рік, Ітера та українські олігархічні імпортери газу щорічно ділили між собою 4 млрд. дол. США.

Існувало багато технологій отримання наживи. Найбільш вульгарною була крадіжка газу з головного трубопроводу, що проходить через Україну до Західної Європи. Іншим способом була несплата боргів Росії/Ітері/Газпрому, але оскільки Ітера з радістю продовжувала торгівлю, жевріє підозра, що платежі все ж таки були. Газпром/Росія вимагали, щоб ці неплатежі, винуватцями яких інколи були приватні українські імпортери, гарантувались українською державою. Третьою формою пошуку ренти були бартер та взаємозаліки як з Ітерою, так і з українським урядом, що пояснює, чому реальна ціна відповідала половині номінальної ціни. Збалансування взаємних зобов'язань ще більше ускладнювалось натуральними платежами Росії за транзит газу через територію України, а прибуток осідав на приватних рахунках. В цілому, кілька олігархів отримували близько 2 млрд. дол. США чистого прибутку на рік від такої підозрілої торгівлі газом.

Маючи досвід роботи у якості головного газотрейдера, Тимошенко знала всі хитрощі цього бізнесу і доклала максимум зусиль для того, щоб навести в ньому порядок. Імпортуючи газ з Туркменистану замість Росії, вона знизила його номінальну ціну та покращила прозорість торгівельних стосунків. Вона намагалась ліквідувати бартер як засіб платежу за імпорт за підтримки Росії. Тимошенко наполягала на сплаті податків у грошовій формі, а не шляхом взаємозаліків і намагалась посилити дисципліну, щоб зупинити крадіжки газу з трубопроводу, які чинили олігархи. Її діяльність завершилась запеклим конфліктом з Бакаєм та іншими головними газотрейдерами, в результаті якого їй вдалось добитися звільнення Бакаєва з посади президента компанії Нафтогаз України, державного монопольного оптового імпортера газу.⁵

Іншим значним джерелом ренти була електроенергетика. Тут схема була набагато простішою. Державні виробники виробляли електроенергію, яка розподілялась регіональними монопольними дистриб'юторами, з яких одна четверта частина перебувала у власності Григорія Суркіса, ще одного олігарха. В той час, як дистриб'ютори

⁵ Спираючись в першу чергу на інтерв'ю з Юлією Тимошенко, травень 2001 року.

отримували платежі від кінцевих споживачів, вони сплачували лише 6-7 відсотків за електроенергію, яку "купували", та ще менше податків. Тимошенко наполягала на повному розрахунку як за електроенергію, так і по податках живими грошима, і за її оцінками вона змусила дистриб'юторів збільшити оплату електроенергії та податкові платежі на 1,8 млрд. дол. за рік.. Ця реформа була закріплена у Законі Верховної Ради, що ускладнює її анулювання.⁶

Третім, менш важливим джерелом ренти була нафта. Один олігарх, Олександр Волков, мав виключне право імпортувати нафту за одною ціною і продавати її вдвічі дорожче завдяки звільненню від податків. Уряд легко забрав у Волкова цю пільгу, оскільки ця схема була примітивною, а ринок нафти зрівноважився, коли Волков залишив цей бізнес. Вугільна промисловість отримувала багатомільйонні державні субсидії. Перш, ніж Тимошенко встигла взятись за впливову вугільну промисловість, насамперед, у Донецьку, її було звільнено після однорічного перебування на посаді, причому вона звинувачувала в цьому донецьких вугільних "генералів".⁷

Обсяг ліквідованої ренти в енергетиці становив приблизно 13 відсотків офіційного ВВП. Основну кількість цих втрат зазнали Бакай, Суркіс та Волков, а також і Віктор Пінчук, металургійний олігарх, який займався торгівлею газом у важливому дніпропетровському регіоні. Обмеження рент у галузі енергетики мало позитивні економічні ефекти. Покращилась платіжна дисципліна та зросли податкові надходження, різко знизилась енергоспоживання та витрати на імпорт енергоносіїв, що було зумовлено необхідністю платити живими грошима за енергоносії, та оскільки умови гри вирівнялись, у нафтову промисловість та електроенергетику України прийшли іноземні компанії.

По-п'яте, у 2000 році було проведено комплексну земельну реформу. Її суть зводилась до того, що державні та колективні сільськогосподарські підприємства були формально розпущені, а земля розподілена між людьми та сільськогосподарськими підприємствами. В результаті більшу частину землі було повернуто на умовах оренди колишнім керівникам державних та колективних сільськогосподарських підприємств, проте велика частка була віддана під приватні земельні ділянки, приватним сільськогосподарським підприємствам та великим комерційним холдингам. Право власності на землю сільськогосподарського призначення стало дуже диференційованим, а змішані форми власності спричинили повне дерегулювання торгівлі сільськогосподарською продукцією, чого не було в країні протягом тривалого часу. Якщо протягом періоду перерозподілу землі зміни практично не відчувались, то можна вважати, що головний наслідок реформування в термінах постачання сільськогосподарської продукції виявився у 2001 році. Нові великі бізнесмени проявляють значний інтерес до сільського господарства, а банки охоче надають кредити сільськогосподарським підприємствам, оскільки вважають це рентабельним та безпечним бізнесом.⁸

⁶ Те ж джерело.

⁷ Те ж джерело.

⁸ Інтерв'ю з Петром Соханем, експертом з аграрних питань, у Києві у жовтні 2000 року.

Шоста реформа назріла уже давно. Представник Світового Банку Даніель Кауфманн (1997), який досить довго працював в Україні, зауважив, що українська економіка потерпала від неймовірно великої кількості державних перевірок, і у порівняльному дослідженні показав, що їх кількість в Україні є найбільшою в світі або ж, принаймні, вимагає більшої затрати часу керівників, ніж в будь-якій іншій країні (Хеллман, 2000аб). Досліджуючи діяльність середніх підприємців в Польщі, Словаччині, Румунії, Україні та Росії у 1997 році Саймон Джонсон, Джон МакМіллан та Крістофер Вудраф (2000) виявили, що порівняно з підприємцями з Центральної Європи українці платили податків на 50 відсотків більше як частку обороту та здійснювали на 75 відсотків більше неофіційних платежів посадовим особам. Великий та нав'язливий державний інспекційний апарат численних конкуруючих між собою органів не відмовляв собі у виснаженні одних і тих же компаній. Частина надходжень від перевірок йшла на недофінансовані державні програми, частина – корумпованим інспекторам (Шляйфер та Трайсман, 1999; Кравчук, 1999). Все більшим лихом ставали саме виконавці законів: Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки України та Державна податкова служба.

Україна була першою посткомуністичною країною, де такі регуляторні ризики були добре проаналізовані, а з 1997 року почалась детальна розробка програми реформ. Починаючи з верхівки уряду, кількість державних органів скорочувалась, а їх структура спрощувалась, в той же час як було засновано спеціальну організацію для підтримки підприємств. Процедури ліцензування було також скорочено та спрощено, інспекційні перевірки реєструвались і стали можливими лише за наявності порушень, недофінансовані державні зобов'язання скорочувались або фінансувались. Спочатку зміни, пов'язані зі спрощенням ліцензування та контрольними перевірками, давали незначний ефект, оскільки фундаментальні проблеми недофінансування зобов'язань та всесильність корумпованих інспекторів продовжували існувати (Акімова, 2001). Проте посилення дисципліни державних фінансів у 2000 році, здається, свідчила про реальний успіх, оскільки кількість перевірок різко зменшилась того року.⁹

Іншим ефективним заходом було поширення низького податку для малого підприємця, який справлявся за спрощеною процедурою. З 1986 року в Україні були встановлені фіксовані ставки єдиного податку для приватних підприємців, які здійснювали облік своїх операцій в бухгалтерських книгах, проте їх розмір був надто високим і не спрощував бюрократичні процедури. У 1998 році початкова ідея була відроджена. Єдиною формою взаємодії приватного підприємця з державою було те, що він сплачував низький, фіксований, єдиний податок кілька разів протягом року. Ведення бухгалтерії не вимагалось, і тому ці підприємці-платники єдиного податку були повністю захищені від свавілля інспекторів (Тіссен, 2001). Саме завдяки цьому заходу процвітало мале підприємництво в Польщі за комуністичних часів (Ослунд, 1985). Для трохи більших підприємств з кількістю працюючих до 10 осіб був встановлений низький податок у розмірі 10 відсотків від

⁹ Дослідження Світового Банку здійснене за програмою EERC в Києво-Могилянській Академії.

обороту. Внаслідок цього кількість одноосібних приватних підприємців у 1999 році швидко підскочила до 2,7 мільйона, а кількість підприємств з 1-10 найманими працівниками становила 250 000 (Тіссен, 2001).

Всі види послуг, що надавались за низькими цінами, раптово наповнили ринок. Люди, значна частина роботи яких знаходилась в тіні, змогли легалізувати та інтенсифікувати свій бізнес, що дозволило підняти обсяги виробництва та продуктивність та, одночасно, зміцнити свій статус у суспільстві. Підприємства середнього розміру насправді не чинили опору надмірним перевіркам, оскільки це гарантувало їм певні види монополістичної ренти. Зіткнувшись з ціною конкуренцією, яку створили численні малі підприємства, авторитетні бізнесові кола почали наполягати на зниженні витрат на державне регулювання, що, вочевидь, було однією з причин зменшення у 2000 році кількості зареєстрованих перевірок. За три роки спроб та помилок, кроки в напрямку дерегуляції нарешті почали давати результати.

Сьомим заходом була інтенсифікація приватизації великих підприємств. У 1998-2000 рр. можна виділити дві хвилі приватизації. У 1998 та 1999 рр. ряд великих підприємств приватизували переважно дві людини - Григорій Суркіс, який придбав сім регіональних обленерго, та Віктор Пінчук, який став сталевим королем України завдяки придбанню п'яти найбільших сталеварних заводів. На проведення цієї приватизації їх надихнули угоди з надання кредитів для закупівлі акцій в Росії наприкінці 1995 року, а задумана вона була для того, щоб переконати олігархів зібрати кошти на переобрання Президента Леоніда Кучми в жовтні 1999 року. Друга хвиля широкомасштабної приватизації спостерігалась у 2000 році, коли кілька великих підприємств були продані на тендерах здебільшого великим російським приватним підприємствам, які, як правило, перемагали українських олігархів у конкурентній боротьбі, тому що мали більше грошей. Чотири нафтопереробні заводи були продані трьом російським та одній казахській нафтовим компаніям. Відразу ж ці нафтопереробні заводи, потужності яких у 1990 роках були майже незайняті, почали працювати на повну потужність, і Україна почала сама забезпечувати себе достатньою кількістю власних нафтопродуктів. Обсяги виробництва в Україні зростали, в той час як країна економила на імпорті.

До цього часу трохи більше половини ВВП України створювалось у приватному секторі, проте приватизація донині не мала на це значного впливу (Естрін та Розевеар, 1999). У 2000 році за оцінками ЄБРР приватний сектор забезпечував 60 відсотків ВВП України і, таким чином, критична маса, здається, була досягнута. На багатьох середніх підприємствах, приватизованих інсайдерами у 1996 та 1997 роках, нарешті було наведено порядок та започатковано розширення.

Ці реформи мали важливе значення і в часі були сконцентровані переважно у 2000 році, хоча більшість із них визрівала роками. Тепер Україна вирішила проблему теоретичного усвідомлення завдань реформування, й у 2000 настав час дій. Маючи необхідну рішучість, можна було багато досягти за один єдиний рік. Всі ці реформи були важливими, але найбільшим досягненням було скорочення ренти в енергетиці, після чого було наведено порядок в бюджетному процесі та розрахунках. Замість того, щоб пояснювати нове зростання в Україні

такими незначними чинниками як девальвація та висока ціна на метал, нам слід зробити висновок, що саме названі суттєві реформи повинні були б мати сильний та позитивний економічний вплив. Новому зростанню сприяла попередня реорганізація збиткової промисловості, та, можливо, певна переоцінка переходу багатьох підприємств з тіньової до офіційної економіки (Ослунд, 2000). Масштаби реформ не варто перебільшувати, оскільки можливості проведення реформування залишались обмеженими. Не проводились базові соціальні реформи, а новий податковий кодекс не був прийнятий. Проведення судової реформи залишається нагальною потребою. Проте здійсненні у 2000 році реформаторські кроки були, мабуть, найбільш потрібними, і вони виявилися настільки радикальними, що мало хто із спостерігачів вірив у їх реальність, хоча зараз стає очевидно, що названі зміни дійсно мали місце.

4 Як реформи стали політично можливими?

Напередодні відновлення реформ у 2000 році Україна справляла враження досконалого в плані пошуку ренти суспільства, в якому процвітала нечисельна еліта, що жила за рахунок монопольної ренти і, за великим рахунком, висіла важким тягарем на шиї суспільства. Це видавалось сильною та стабільною системою, яка могла існувати дуже довго. Наприклад, відомий український вчений Олександр Пасхавер (1999) стверджував, що українська система "бюрократичного капіталізму" означає, що в Україні міг існувати лише той приватний капітал, який злився з державною бюрократією. Країна перебувала наче в залізному трикутнику пошуку ренти, вершинами якого були уряд, олігархи та Парламент. Всі вони надавали переваги максимальному регулюванню та державному втручанню, щоб максимізувати ренту та корупцію, в той час як вплив населення на перебіг подій був незначним, а саме населення було частково кооптовано в існуючу систему. Така модель пошуку ренти мала властивість самозміцнюватись та була близькою до рівноваги, а тому і відрізнялась стабільністю. Вона нагадувала розподіл влади в застійних африканських країнах (Ослунд, 2000). Громадянське суспільство є таким слабким, тому що українці рідко піднімаються на захист своїх власних інтересів (О'Лафлін та Белл, 1999). Навіть за таких умов суспільство у пошуку ренти було зруйновано реформами, а звідси виникає питання, як це могло статись.

Поясненням цього може бути те, що багато хто розумів складне становище України та бачив кроки, які були необхідні для покращання стану економіки. Сотні проектів реформаторських законів покривались пилом у стінах парламенту, оскільки не було сили, яка б забезпечила їх прийняття. Урядові кадри у значній мірі залишались незмінними, а зміна постів була результатом простої перетасовки. Ні аутсайтери, ні добре освічені молоді люди не запрошувались до владних структур. Непомітно було і тиску зі сторони громадськості, а засоби масової інформації перебували у жалюгідному становищі, оскільки олігархи скупили всі значні газети напередодні президентських виборів у 1999 році.

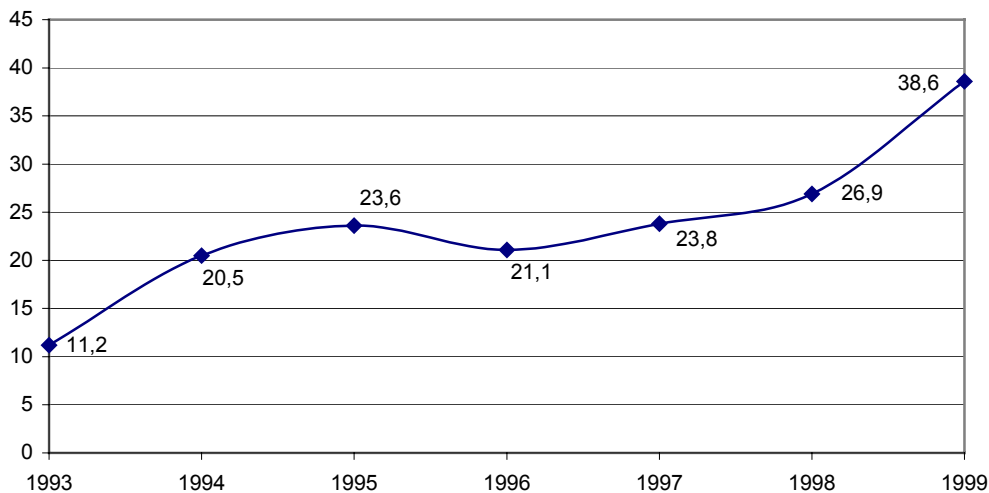

Найбільш очевидною причиною зміни було те, що Україна стояла на межі дефолту протягом більшої частини 1998 та 1999 року. Частка зовнішнього боргу у ВВП зростала, головним чином, через девальвацію (див. Рисунок 3), хоча вона ніколи і не була великою у порівнянні з ВВП, а пік заборгованості у доларовому еквіваленті спостерігався у 1997 році (див. Рисунок 4).

У березні 1999 року валютні резерви становили лише 600 млн. дол. США (10 днів імпорту), проте Україні вдавалось уникнути прямого дефолту. У 2000 році Україна постала перед необхідністю чергових виплат за зовнішнім боргом, що здавалось неможливим, оскільки фінансові ресурси були відсутні. Хоча платіжну кризу в Україні було відстрочено, вона, здається, спрацювала як зовнішній шок. Фінансова криза в Росії у серпні 1998 року продемонструвала українській еліті, наскільки небезпечно ходити на межі безодні. Навіть олігархи зрозуміли, що їм необхідно тугіше затягнути пояси задля власного ж виживання, хоча таке розуміння могло би мати фатальні наслідки для їх правління. Це відповідає твердженню Аллена Дрейзена та Вітторіо Гріллі (1993), згідно якого, криза може сприяти реформі, підриваючи фінансові можливості та владу великих підприємців.

Рисунок 3

Зовнішній борг України як відсоток від ВВП за 1993-1999 рр.

Джерело: веб-сторінка МВФ; ЄБРР (2000); МЦПД (2001)

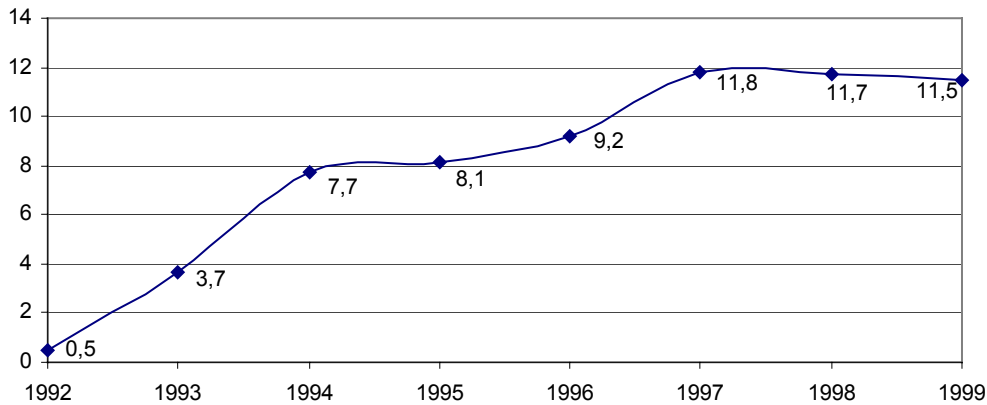
По-друге, зміни у схемі прийняття політичних рішень створили можливість прийняття таких важливих рішень. Протягом тривалого часу Президент, Прем'єр-міністр та Парламент вели постійну боротьбу між собою, підтримуючи статус кво. У новій конституції, прийнятій у червні 1996 року, Президент закріпив своє верховенство як над Парламентом, так і Прем'єр-міністром (Вайз та Пігенко, 1999). Хоча вибори президента у жовтні-листопаді 1999 року відзначались великою кількістю зловживань, суттєва перевага Президента Леоніда Кучми у другому турі виборів засвідчила, що насправді керує він, і це покладає на нього всю відповідальність. Парламентські вибори у березні 1998 року не були такими, як бажалось, але нова частково пропорційна

виборча система зі встановленим мінімальним відсотком голосів, необхідним для того щоб ввійти до парламенту, структурувала новий парламент на партійні фракції.

Рисунок 4

Зовнішній борг України (млрд. дол. США), за 1992-1999 рр.

Джерело: веб-сторінка МВФ; ЄБРР (2000); МЦПД (2001)

Хоча більшість депутатів перейшли до інших партій протягом терміну роботи в парламенті, партійні фракції забезпечили парламенту необхідну для ведення політичних переговорів структуру. Три великих центристських партії сформувались навколо головних олігархів (Суркіс, Пінчук та Волков-Бакай), в той час як Тимошенко заснувала свою власну міцну партію ближче до правого крила. Політичне представництво олігархів зробило їх дії більш відкритими та прозорими. Не будучи зобов'язаними звітуватись, вони почали нести перед громадськістю відповідальність за свої рішення. Поставши перед загрозою дефолту після президентських виборів у листопаді 1998 року, олігархи об'єднались з національними та ліберальними правими силами, запропонувавши назначити прем'єр-міністром керівника Національного банку, Віктора Ющенка, який перебував на цій посаді з 1992 року та користувався великою повагою. Його кандидатура була затверджена Парламентом у грудні 1999 року. Хоча Ющенко і не був наближеним до олігархів, вони вважали його найкращою фігурою, яка допомогла б уникнути дефолту, водночас оцінюючи його як занадто слабого гравця в плані загрози їх владі та багатству. Формування широкої правоцентристської коаліції сприяло просуванню багатьох рішень, які раніше були неможливими, оскільки одна чи дві олігархічні партії об'єднувались з лівими, щоб протистояти ринковим реформам. Наприклад, земельна реформа з запровадженням права приватної власності на землю, завжди була метою реформаторів, але парламентська лівиця до цього часу ефективно блокувала всі земельні зміни земельних відносин (Лерман, 1999).

Третім політичним поясненням нових реформ було те, що Ющенко успішно змусив олігархів конкурувати між собою, наслідуючи в цьому скоріше Макіавеллі, аніж сучасних політекономів, які наголошують на важливості консенсусу, поступок та компенсацій. Геніальним кроком

Ющенко стало запрошення вольової Юлії Тимошенко на боротьбу за зменшення ренти олігархів в енергетиці. Коли вона зважилась кинути виклик головним олігархам, Тимошенко та її чоловіка заарештували та відкрили карні справи по звинуваченню у скоєні серйозних злочинів. Тим не менше, її дії позбавили бізнесу двох головних олігархів (Волкова та Бакаєв), а двоє інших (Суркіс та Пінчук) сіли на мілину, що видно з їх неодноразових провалів на відкритих приватизаційних тендерах.

Четвертий політичний фактор стосується реального запровадження права. На ранньому посткомуністичному етапі рівень злочинності стрімко зростав, що є характерною рисою лібералізації, яка змінює період жорсткої диктатури. Незабаром злочинність стала організованою, і приблизно у 1996 році гору взяли олігархи, звільнившись від домінування організованої злочинності. Проте наприкінці 1990-х років правоохоронні органи відновили контроль за ситуацією, але стали діяти за своїми власними законами. В Україні основними правоохоронними органами є величезне Міністерство внутрішніх справ, елітарна Служба безпеки України, велика нова Державна податкова адміністрація та Генеральний прокурор. Особливо три перших органи з впливовими керівниками, які протягом тривалого часу перебували на своїх посадах, стали централізованими комерційними організаціями, які конкурують між собою як олігархічні групи.

Наприкінці 2000 року структура влади в сфері застосування права змінилась суттєво та несподівано. У вересні 2000 року було вбито скандально відомого інтернет-журналіста Георгія Гонгадзе. Наприкінці листопада колишній охоронець Президента Леоніда Кучми оприлюднив магнітофонні записи розмов у кабінеті Президента, в яких він обговорював з міністром внутрішніх справ та іншими протиправні дії проти журналіста Гонгадзе. Цей скандал послабив позиції не тільки Президента, але й керівників усіх правоохоронних органів. В кінцевому рахунку впливових керівників Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України було звільнено. Після цього скандалу кабінети державних посадовців були ретельно перевірені на наявність прихованих мікрофонів, в результаті чого було знайдено кілька тисяч таких пристроїв. Це свідчило про те, що численні начальники підслуховували розмови своїх підлеглих, і навпаки. Позиції центральних правоохоронних органів були ослаблені і розпочалось фракційне та регіональне змагання за владу. Принаймні тимчасово втручання правоохоронних органів у роботу підприємств було зупинено. Відчуття непевності змусило правоохоронців менше вдаватись до здирництва, приділяючи більше уваги стеженню за своїми колегами, що дозволило підприємцям розвиватись у відносному спокої.

П'ятою причиною відходу України від пошуку ренти був ефект приватизації та розвитку приватних підприємств. Незалежно від того, як українські олігархи здобули власність, володіння підприємствами змінило як їх власну поведінку, так і стосунки з іншими олігархами. Вони традиційно заробляли гроші на торгівлі товарами, причому гарантії виконання таких угод забезпечувались у коридорах влади, а не на основі власного бізнесу. За іронією долі приватизація на пільгових умовах перед президентськими виборами у 1999 році розділила інтереси олігархів, тісно пов'язавши їх з певними галузями

промисловості. Суркіс та Пінчук подались у широкомасштабне виробництво, в той час як Волков та Бакай зупинились на пошуку ренти у товарному секторі. Купівля великих підприємств в Україні російськими олігархами посилила конкуренцію на ринку. З продовженням приватизації зростає повага громадськості до приватної форми власності, і приватні підприємці посміливішали. Поява мільйонів легальних малих приватних підприємців створила конкуренцію на ринку, необхідну для очищення від монопольної ренти. Таким чином, створення великого приватного сектору поза межами впливу держави сприяло різними способами розвитку громадянського суспільства (Бойко та ін., 1995).

Українські реформи 2000 року викликали дуже багато дискусій. Ющенко зміг закінчити їх, тому що він діяв жорстко та швидко. Він зосередив увагу на першочергових заходах і здійснив їх на початковому етапі тоді, коли українська еліта все ще потребувала відновлення до себе довіри кредиторів на міжнародному рівні, щоб уникнути дефолту. Починаючи з весни 2000 року, центристські олігархічні партії відчували, що загроза дефолту минула, і почали голосно скаржитись на свавільне правління Ющенка та Тимошенко, закликаючи до консенсусу та створення коаліційного уряду. З літа 2000 року Президент Леонід Кучма та його адміністрація почали активно втручатись в економічну політику, причому Президент навіть видав указ про регулювання торгівлі сільськогосподарськими товарами, який міг мати далекосяжні наслідки, але, на щастя, його проігнорували. У листопаді 2000 року у Києві ходили чутки, що Президент збирався найближчим часом відправити Ющенка у відставку, але скандал навколо справи Гонгадзе переніс це рішення на пізніше. Проте в лютому 2001 року Леонід Кучма звільнив Тимошенко, а у квітні 2001 центристські олігархічні партії спільно з комуністами проголосували за усунення Ющенка з посади.

Але незважаючи на це, економічне та політичне життя країни змінилось докорінно. Створювалось враження, що еліта замкнулась на веденні міжособної війни, в якій кожен представник верхівки боровся проти всіх. Здавалось, що запекла конкуренція у верхах мінімізувала рентоорієнтовану поведінку. Новопризначений Прем'єр-міністр Анатолій Кінах видається компромісною постаттю, що є найменшим спільним знаменником широкого центру. Робились спроби відновити старі схеми отримання ренти, які навіть пройшли через Парламент, проте донині Президент накладав на них вето. При послабленні всіх головних сил всі шукачі ренти, здається, отримують менше грошей. Вони можуть блокувати один одного, але не можуть укладати прибуткових угод.

5 Висновки: велика тріщина в українському рентоорієнтованому суспільстві

Протягом десятиліття українська економіка, здається, була однією з найслабших серед усіх країн колишнього Радянського Союзу, хоча на її території не було збройних конфліктів. У 1999 році більшість спостерігачів розчарувались в Україні через її безнадійну

корумпованість та стагнацію, а тому ще більш дивовижним є факт стрімкого зростання, що є чудовим прикладом для перевірки альтернативних ідей реформування.

Україна розвіяла тезу про недостатність попиту. Її економіка почала зростати лише після того, коли було збалансовано бюджет, монетарна політика стала більш жорсткою за відсутності фінансування. Оскільки всі реформи в Україні до кінця 1999 року були поступовими, це свідчить про неефективність поступового реформування. Несподіване пожвавлення в країні, яке настало після здійснення радикальних реформ, вказує на те, що радикальні кроки не втрачають своєї ефективності навіть після багатьох років поганого управління, якщо названі реформи насправді достатньо радикальні. Зрозуміло, що дезорганізація як пояснення не має відношення до цього випадку.

Найбільшою економічною проблемою України було, натомість, те, що в цій країні сформувалась найбільш характерна для пострадянського блоку форма рентоорієнтованого суспільства. Дивно, що таке, на перший погляд, стабільне олігархічне правління можна було зруйнувати. Уряд Ющенка зосередився на ключових економічних заходах, і його програма зводилась до прямих радикальних ринкових економічних реформ, тоді як макроекономічна стабілізація вже була досягнута, а приватизація була наполовину завершена. Механізми прийняття державних рішень на центральному рівні мали бути взятими під контроль, було зроблено спробу здійснити далекоюсяжну лібералізацію та, в той же час зменшилось нецільове використання бюджетних коштів. Приватизація та розвиток приватного підприємництва продовжувались максимально можливою мірою, при цьому ключовими питаннями були земельна реформа та забезпечення правової стабільності для малого підприємництва. Найбільше здивування викликало те, що уряду Ющенка вдалось урізати ренту олігархів в енергетиці одразу після того, як вони профінансували переобрання Президента Леоніда Кучми. Оскільки вже було мінімізовано вилучення вартості, радикальна лібералізація та впровадження жорстких бюджетних обмежень одразу привели до зміни пропозиції.

Реформи Ющенка були на диво політично мудримі. Хоча Ющенко прийшов до влади за підтримки широкої політичної коаліції, яка включала олігархів, він розсудливо завдав негайного руйнівного удару олігархам, перш ніж ті змогли скинути його. Він створив хрестоматійний приклад, як можна розвалити рентоорієнтоване суспільство шляхом розділення та нанесення жорстких ударів, зосередившись на найбільш важливих джерелах ренти та маючи справу з олігархами по черзі. Ці реформи не були б можливими, якби велися пошуки консенсусу, в той час як дроблення олігархічних кланів забезпечило успіх реформам. Приватизація зробила олігархів більш автономними і незалежними від держави та один від одного, що сприяло розвитку конкуренції між ними.

Екелунд та Толлісон (1981) доводили, що система меркантилізму у Британії занепала у 18 та 19 столітті через зтяжливе суперництво королівського двору та парламенту за право отримувати ренту, що привело до невтручання держави в економіку. Подібно до цього Андрей Шляйфер та Роберт Вішни (1993 та 1998) вважають конкуренцію за

хабарі як найбезпечніший спосіб їх зменшення після падіння комунізму. На сьогодні це, здається, найкращий рецепт для України, але легалізація нового стану справ поки що не відбувається. Іншим способом є з'ясування відповідальності, проведення чіткого розмежування в різних сферах, зменшення повноважень держави, збільшення прозорості. Проте ключем успіху є запекла міжусобна боротьба олігархів та правоохоронних органів. Роль засобів масової інформації на диво незначна, в той час як основоположні демократичні рішення виборців залишаються важливими.

Бібліографія

- Akimova, Iryna (2001): Performance of Small and Medium-Sized Manufacturing Enterprises in Ukraine: Does Quality of Governance Matter. Paper presented at a conference in Kiev organized by the German Advisory Group on Economic Reforms to the Ukrainian Government, June.
- Åslund, Anders and Georges de Ménéil, eds.: Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda, Armonk, N.Y., M.E. Sharpe, pp. 255-277.
- Åslund, Anders (1985): Private Enterprise in Eastern Europe. New York, St. Martin's Press.
- Åslund, Anders (2000): Why Has Ukraine Failed to Achieve Economic Growth?
- Åslund, Anders (2001a): The Myth of Output Collapse after Communism. Working Paper, Washington, D.C., Carnegie Endowment for International Peace.
- Åslund, Anders (2001b): Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc. New York, Cambridge University Press.
- Åslund, Anders, Peter Boone, and Simon Johnson (forthcoming): Escaping the Underreform Trap. IMF Staff Papers.
- Blanchard, Olivier, and Michael Kremer (1997): Disorganization. Quarterly Journal of Economics, 112, 4, pp. 1091-1126.
- Boycko, Maxim, Andrei Shleifer, and Robert Vishny (1995): Privatizing Russia. Cambridge, Mass, MIT Press.
- Collier, Paul, and Jan Willem Gunning (1999): Explaining African Economic Performance. Journal of Economic Literature, 37, 1, pp. 64-111.
- Drazen, Allen, and Vittorio Grilli (1993): The Benefit of Crises for Economic Reforms. American Economic Review, 83, 3, pp. 598-607.
- Ekelund, Robert B. and Robert D. Tollison (1981): Mercantilism As a Rent-Seeking Society. College Station, Texas A&M University Press.
- Estrin, Saul and Adam Rosevear (1999): Enterprise Performance and Corporate Governance in Ukraine. Journal of Comparative Economics, 27, pp. 442-458.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) (1999): Transition Report. London.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) (2000): Transition Report. London.
- Gaddy, Clifford G. and Barry W. Ickes (1998): Russia's Virtual Economy. Foreign Affairs, 77, 5, pp. 53-67.
- Hellman, Joel S. (1998): Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions. World Politics, 50, pp. 203-234.
- Hellman, Joel S., Geraint Jones, and Daniel Kaufmann (2000b): Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition. Mimeo, the EBRD and the World Bank.
- Hellman, Joel S., Geraint Jones, Daniel Kaufmann, and Mark Schankermann (2000a): Measuring Governance and State Capture: The Role of Bureaucrats and Firms in Shaping the Business Environment. Mimeo, the EBRD and the World Bank.
- International Center for Policy Studies (1999): Business Opinion Review. Kyiv, No. 5.

- International Center for Policy Studies (2001): Economic Statistics. Kyiv, August.
- Johnson, Simon, Daniel Kaufmann, and Andrei Shleifer (1997): The Unofficial Economy in Transition. *Brookings Papers on Economic Activity*, 27, 2, pp. 159-239.
- Johnson, Simon, John McMillan, and Christopher Woodruff (2000): Entrepreneurs and the Ordering of Institutional Reform: Poland, Slovakia, Romania, Russia and Ukraine Compared. *Economics of Transition*, 8, 1, pp. 1-36.
- Kaufmann, Daniel (1995): Diminishing Returns to Administrative Controls and the Emergence of the Unofficial Economy: A Framework of Analysis and Applications to Ukraine. *Economic Policy* (No. 19 Supplement), pp. 52-69.
- Kaufmann, Daniel (1997): Why Is Ukraine's Economy – and Russia's – Not Growing? *Transition*, April, pp. 5-8.
- Konings, Jozef and Patrick Paul Walsh (1999): Disorganization in the Process of Transition. *Economics of Transition*, 7, 1, pp. 29-46.
- Kravchuk, Robert S. (1999): The Quest for Balance: Regional Self-Government and Subnational Fiscal Policy in Ukraine. In: Taras Kuzio, Robert S. Kravchuk, and Paul D'Anieri, eds. *State and Institution-Building in Ukraine*, New York, St. Martin's Press, pp. 155-211.
- Lerman, Zvi (1999): Land Reform and Farm Restructuring in Ukraine. *Problems of Post-Communism*, May/June, pp. 42-55.
- Marin, Dalia and Monika Schnitzer (1999): Disorganization and Financial Collapse. Paper presented at the Fifth Nobel Symposium in Economics, *The Economics of Transition*, Stockholm, September 10-12.
- Milanovic, Branko (1998): *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington, D.C., World Bank.
- O'Driscoll, Gerald P. Jr., Kim R. Holmes, and Melanie Kirkpatrick (2001): 2001 Index of Economic Freedom. Washington, D.C., Heritage Foundation and the Wall Street Journal.
- O'Loughlin, John and James E. Bell (1999): The Political Geography of Civic Engagement in Ukraine. *Post-Soviet Geography and Economics*, 40, 4, pp. 233-266.
- Paskhaver, Alexander (1999): Bureaucratic Capitalism Is Being Created in Ukraine. *ICPS Newsletter*, No. 10, March 22.
- Pinto, Brian, Vladimir Drebensov, and Alexander Morozov (1999): Dismantling Russia's Nonpayments System: Creating Conditions for Growth. A Report by the World Bank, Moscow, September.
- Shleifer, Andrei and Daniel Treisman (1999): *Without a Map: Political Tactics and Economic Reform in Russia*. Cambridge, Mass., MIT Press.
- Shleifer, Andrei and Robert W. Vishny (1993): Corruption. *Quarterly Journal of Economics*, 108, 3, pp. 599-617.
- Shleifer, Andrei and Robert W. Vishny (1998): *The Grabbing Hand. Government Pathologies and Their Cures*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Stiglitz, Joseph E. (1999): Whither Reform? Ten Years of Transition. Annual Bank Conference on Development Economics, Washington, D.C., April 28 to 30.
- Thiessen, Ulrich (2001): Presumptive Taxation for Small Enterprises in Ukraine. Working Paper No. 6, Institute for Economic Research and Policy Consulting, Kyiv, March.

- Transparency International (2000): The Corruption Perceptions Index. <http://www.transparency.de/documents.cpi/2000/cpi2000.html>.
- Von Hirschhausen, Christian and Volkhart Vincentz (2000): Energy Policy and Structural Reform. In: Anders Åslund and Georges de Ménéil, eds. Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda, Armonk, N.Y., M.E. Sharpe, pp. 165-185.
- Wise, Charles R. and Volodymyr Pigenko (1999): The Separation of Powers Puzzle in Ukraine: Sorting out Responsibilities and Relationships between President, Parliament, and the Prime Minister. In: Taras Kuzio, Robert S. Kravchuk, and Paul D'Anieri, eds. State and Institution-Building in Ukraine, New York, St. Martin's Press, pp. 25-55.
- Тимошенко, Виктор (1998): Все богатые люди в Украине заработали свой капитал на российском газе. Независимая газета, 16 октября.